

SYNODALNE ŹRÓDŁA NAUK DLA KAPŁANÓW W METROPOLII KIJOWSKIEJ DO XVII WIEKU

Słowa kluczowe: synod, kapłan, biskup, nauka, Kościół, reguła

Podstawowe źródło nauk dla kapłanów stanowiły kanony apostołskie, kanony soborów powszechnych oraz lokalnych, zasady i pouczenia Ojców Kościoła, nowe bi- zantyńskich imperatorów, głównie Justyniana, które wraz z komentarzami autorytetów kościelnych były przywoływane w dokumentach ruskich synodów i literaturze kanoni- stycznej od czasów Rusi Kijowskiej¹.

Do rozpowszechnionej w metropolii kijowskiej w drugiej poł. XIII wieku pełnej wersji *Nomokanonu* Focjusza dołączono kompletny zbiór kanoniczny, który nie był dostępny we wcześniejszym, funkcjonującym po przyjęciu chrześcijaństwa, kodeksie Jana Scholastyka (VI w.). Z nową księgą w serbskiej wersji św. Sawy zaznajomił ru- skie duchowieństwo metropolita kijowski Cyryl II² w trakcie synodu włodzimierskiego w 1273(4) roku³. Sporo dyscyplinarno-prawnego materiału umieszczano także w *eu- chologionach*, a lwowski biskup Gedeon Bałaban dołączył artykuły podobnej treści do *Trebnika* wydanego w Stratyniu w 1606 roku⁴.

Bardzo popularnym na Rusi od XVI wieku kodeksem kanonicznym była skompo- nowana w XIV wieku *Syntagma* Mateusza Blastaresa, greckiego mnicha z Tessaloniki. Posiadała bardzo poręczny indeks *alfabetyczny* i obejmowała kanony i prawa dotyczące

¹ Literaturę dotyczącą prawa kościelnego na Rusi do nawały tatarskiej omawia G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej (988-1237)*, Kraków 2000, s. 262-275.

² Zdaniem Łotockiego ten przekład stał się początkiem dwóch ruskich typów nomokanonu. Pierwszy zrobiono dla rizańskiego metropolity Józefa w 1284 r. i była to wierna kopia serbskiej *kormcezy*. Druga, tzw. sofijska wersja, dla nowogrodzkiego arcybiskupa Klimenta, z lat 1294-1299 r. była samodzielną kompozycją złożoną z elementów wersji serbskiej i focjańskiej (w redakcji znanej na Rusi przed XIII w.), zawierającą sporo lokalnego kanonicznego materiału. Zob. O. Лотоцький, *Українські джерела церковного права*, Warszawa 1931, s. 80-81. O udziale metropolity Cyryla II w tworzeniu lokalnych redakcji *kormecz* na podstawie miejscowych przeróbek wykonanych w Kijowie i Włodzimierzu Wołyńskim zob. Ю. Пелешенко, *Українська література пізнього середньовіччя (друга половина XIII-XV ст.)*, Київ 2012, s. 111-112; І. Скоциляс, *Галицька (Львівська) єпархія XII – XVIII ст.: Організаційна структура та правовий статус*, Львів 2010, s. 375-377.

³ O. Лотоцький, op. cit., s. 77-80; Serbska *kormecz* była bardziej popularna na ziemiach metropolii kijowskiej, rzadziej pojawiała się na ziemiach moskiewskich, I. Скоциляс, op. cit., s. 375.

⁴ Artykuł zatytułowany „От правил Сѣх Апл и богоносных стѣх оць заповѣди различны” (k. 633-681), zawiera rozdział dotyczący kapłanów (*Заповѣди о ієреяхъ*, k. 375) został przez badaczy nazwany krótkim *nomokanonem*, por. Я. Запаско, Я. Ісаєвич, *Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків виданих на Україні*, т. 1, Львів 1981, № 69, s. 32; Był to zbiór zasad popularny wśród Słowian południowych i wschodnich nazywany *Zonarem* lub *Zynarem* od imienia znanego komentatora reguł cerkiewnych Jana Zonarasa (XI w.), А. Павловъ, *Номоканонъ при Большомъ Требникъ*, Москва 1897, s. 41-42.

Cerkwi podzielone według ilości greckich liter na 24 rozdziały. Tę księgę przełożono na język słowiański w wieku XV we fragmentach, a pełne tłumaczenie powstało w następnym stuleciu. Zdaniem Oleksandra Łotockiego *Syntagmę* obowiązkowo powinni byli znać przedstawiciele stanu duchownego⁵.

W *nomokanonach*, w miarę upływu czasu pojawiało się coraz więcej lokalnego materiału, związanego ze specyfiką życia religijnego na Rusi i sytuacją metropolii kijowskiej w państwie polsko-litewskim. Z punktu widzenia nauk dla kapłanów szczególnie istotne są zawarte w wielu księgach *kormczych*, w pewnym stopniu także w *euchologionach*, ustalenia ruskich synodów metropolitalnych, nauki soborowe głoszone przez metropolitę czy biskupa, oraz wzorcowe nauki pokonsekracyjne dla nowo wyświęconych kapłanów, pouczenia i zasady dyscyplinarne komponowane przez ruskich hierarchów oraz te przypisywane Ojcom Kościoła i innym autorytetom kościelnym.

W pierwszych stuleciach po przyjęciu chrześcijaństwa odbyło się kilka synodów⁶, zachowały się jednak reguły ustalone na spotkaniu we Włodzimierzu Suzdańskim w roku 1273⁷, które powstały pod znacznym wpływem wprowadzanej przez metropolitę Cyryla II serbskiej *kormczej*⁸. Dokument składał się prawdopodobnie z 9 reguł, choć dwie ostatnie występują jedynie w niektórych źródłach⁹. Pierwsza, najobszerniejsza, omawia istotną z punktu widzenia formacji duchowieństwa kwestię doboru i selekcji kandydatów na prezbiterów i diakonów, dotyczy istniejących na tym polu nieprawidłowości, wśród których na pierwszym miejscu znalazł się problem przyjmowania opłat za święcenia na posady duchowne¹⁰. Reguła ta precyzyjnie określa wiek, poziom wiedzy oraz etyczny ideał kandydata, wskazuje konkretne sposoby postępowania, wręcz procedury, które pozwalają na zweryfikowanie wymienionych jakości. Synodalny dokument wymienia również przeszkody, które uniemożliwiają święcenia diakańskie, dyskwalifikują przyszłych prezbiterów i biskupów oraz kary przewidziane dla tych, którzy nie dotrzymują powyższych zobowiązań¹¹. Zasada czwarta przypomina kanon 18. pierwszego soboru powszechnego, w którym kategorycznie zabroniono diakonom

⁵ О. Лотоцький, op. cit., s. 81. Badacz przywołuje fragment przedmowy Zachariasza Kopysteńskiego do *Nomokanonu* edycji kijowskiej z roku 1624: „И да не поставляет ся Сѣпъ или іерей, паче же дховный оць, аще сихъ книгъ не стяжет, и от нихъ уразумлень не обрѣтается, влѣпоту бо речеса ему, врачу исцѣли себе самъ (Лука 4)”, *Предисловіе къ Номоканону 1624 года Іеромонаха Захаріи Копистенскаго*, [w:] Хв. Тітов, *Матеріали для історіі книжної справи на Україні в XVI-XVIII в.в. Везбірка передмов до українських стародруків*, Київ 1924, s. 107.

⁶ G. Podskalsky, *Synody i ruchy heretyckie*, [w:] *Chrześcijaństwo...*, s. 75.

⁷ Według najnowszych ustaleń J. Szczarowa (*Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI-XIII вв.*, Москва 1978) synod, ten odbył się na przełomie lata i jesieni roku 1273, nie zaś w roku następnym, jak przyjęto uważać w dotychczasowej literaturze, za: I. Скочилас, op. cit., s. 378.

⁸ Ю. Пелешенко, op. cit., s. 112; Uchwały synodalne z zasady opierały się na zarządzeniach i kanonach zawartych w *nomokanonie*, *Опредѣленія Владимирскаго собора 1274 года*, „Православный собеседникъ” 1863, 3, s. 224-225.

⁹ Dwoch ostatnich zasad: 8 i 9, nie ma w starszych wersjach zabytku, ale występują w *kormczych* z XV w. i, zdaniem badacza, ich forma i język, a nawet niektóre sformułowania bardzo przypominają pozostałe reguły, por. A. С. Павлов, *Контентарзе*, [w:] *Правило Кюрила, митрополита роускаго (Опредѣленія владимирскаго собора 1274 г.)*, [w:] *Русская Историческая Библиотека*, t. 6: *Памятники древне-русскаго каноническаго права*, cz. 1: *Памятники XI-XV в.*, Санкт-Петербургъ 1880, s. 100; tekst zabytku w tym samym zbiorze, s. 84-102; oraz w: *Сборникъ памятниковъ по исторіи церковнаго права*, сост. В. Н. Бенешевичъ, Петроградъ 1914, s. 1-8.

¹⁰ Kwota wnoszona za święcenia, uprzednio ustalona przez metropolitę, a zgodna z tradycją i obyczajami greckich imperatorów (np. Justyniana w noweli 123), nie była uważana za symonię, zob. *Опредѣленія Владимирскаго...*, s. 229-230.

¹¹ *Правило Кюрила...*, s. 86-93; *Опредѣленія Владимирскаго...*, s. 231-235.

udzielania Eucharystii i nakazano przestrzegać porządku hierarchicznego duchowieństwa: diakon, prezbiter, biskup; zwłaszcza podczas liturgii¹². Ten dokument oraz dodatkowo kanon synodu w Laodycei przywołany jest w też w szóstej regule¹³. Zakazuje ona świeckim jakichkolwiek czynności sakralnych, różnicując również prawa diakona i prezbitera w sferze udzielania błogosławieństw, ustala zasady ich przebywania i czynności w ołtarzu¹⁴. Kapłanów w sposób bezpośredni dotyczy reguła piąta, skupiona na problemach ruskiego chrześcijaństwa. Jest ona świadectwem złych obyczajów kleru: pijaństwa bez miary, w dni postne, zwłaszcza od niedzieli palmowej do wszystkich świętych, i tym samym pozbawienia wiernych posługi sakramentalnej i liturgii¹⁵.

Wytyczone przez metropolię zasady wyboru duchowieństwa umieszczano we wspomnianych zbiorach prawa kanonicznego¹⁶, a także wpisywano w arcybiskupie *czynowniki*¹⁷. Natomiast całe reguły synodalne wraz z towarzyszącą temu synodowi i przypisywaną metropolie nauką dla kleru¹⁸ znalazły się nie tylko w wielu *kormczych*¹⁹, ale także

¹² *Правило Кюрила*, s. 96-97; Kanon 18 pierwszego soboru w Nicei: „Doszło do wiadomości Świętego i Wielkiego Soboru, że w niektórych miejscowościach i miastach diakoni udzielają Eucharystii prezbiterom, aczkolwiek jest to sprzeczne z kanonem i zwyczajem, aby nie mający uprawnienia do sprawowania ofiary udzielali ciała Chrystusowego tym, którzy ofiarę sprawują. Stało się wiadomym także i to, że nawet niektórzy spośród diakonów przyjmują Eucharystię przed biskupami. [...] Także nie zezwala się diakonom siadać przed prezbiterów, przeczy to bowiem przepisom i porządkowi. Jeśli zaś kto nie usłucha niniejszego postanowienia, niech będzie pozbawiony godności diakona”. *Kanony Kościoła Prawosławnego*, t. A. Znosko, Hajnówka 2000, s. 40-41.

¹³ *Kanony...*, s. 156.

¹⁴ *Правило Кюрила...*, s. 98-99; *Опредѣлення Владимірскаго...*, s. 240-241.

¹⁵ *Ibidem*, s. 97-98.

¹⁶ Por. np. zasady Cyryla II m. in. w *Kormceży z XVI w.* (ark. 405v-411); *Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України. Каталог*, t. 1: XI-XVI st., oprac. i red. M. M. Kольбух, Львів 2007, № 202, s. 264; zasady wyboru kandydatów por. także *Номоканон си єсть Законоправилик имѣя по сокращенію правила Стѣхъ Апль, Семи Соборовъ, и помѣстныхъ нѣкиихъ. Къ сему и вселенскихъ оучителей и Прѣньхъ Оцѣ третіє сѣ болшимъ исправленіємъ изданный*, Київ 1629; przedruk w: *Opera facultatis theologiae* (Universitas Catholica Ucrainorum S. Clementis Papae), fascimile O. Horbatsch curavit, Romae 1989, s. 100-104.

¹⁷ Był to artykuł zatytułowany *Ukaz (zarządzenie), jak należy dokonywać wyboru odpowiednich kandydatów na posady duchowne i wyświęcać na kapłana lub diakona (Ukazъ како подобаетъ избирати годныхъ на священство і ставити у ієрейскій, и діаконьскій чинъ)* i występował przed opisem części liturgicznej konsekracji prezbiterkiej w niektórych XV-wiecznych, a niemal w każdym XVI-XVII-wiecznym *czynowniku*, czyli *slużebniku* arcybiskupstwie w metropolii kijowskiej, A. Неселовскій, *Чины хиротесій и хиротоній*, Киев 1906, s. 192-193; Tekst *ukazu z czynownika* spisane dla biskupa Cyryla Terleckiego około 1585-1594 roku i znanego jako *Архієратиконъ* w: O. Лотоцький, *Український Архієратикон*, „ЕЛПІΣ” VI, 1932, z. 1-2, s. 137-143; A. С. Петрушевич, *Архієратиконъ кїевской митрополіи сѣ половины XIV столѣтїя, по списку сѣ конца 16 столѣтїя*, Львовъ 1901, s. 4-8.; opis procedury wyboru w: Ф. Титов, *Поставленіє во діакона и священника и избраніє єпископа въ древней Западнорусской Церкви, или Кїевской митрополіи въ XIV-XVI в.в.*, „Труды Киевской Духовной Академіи” 1902, № 5, s. 134-140, por. także ustaw w: *Служебник и требник Петра Могили*, ok. 1632, s. 263-265 (zabytek dostępny pod adresem: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe>).

¹⁸ Współcześnie autorstwo tego pouczenia próbowano wiązać także z osobą innego znanego twórcy kazań średniowiecznych, Serapiona biskupa Włodzimierza, za: G. Podkalsky, *Literatura teologiczna Rusi Kijowskiej (988-1237)*. *Homiletika*, [w:] *Chrześcijaństwo...*, s. 152; Teżę o autorstwie Serapiona podtrzymywali już M. Hruszewski i W. Kołobanow, ale zarazem w wielu źródłach tekst pouczenia jest umieszczany tuż pod synodalnymi zasadami, bez wskazania na autora, jak gdyby wieńczył reguły. Mógł być zatem mową zamykającą obrady, co potwierdzają występujące w tekście formuły bezpośredniego zwrotu do *jerejów*, Ю. Пелешенко, op. cit., s. 114-115.

¹⁹ *Опредѣлення Владимірскаго...*, s. 243; Ю. Пелешенко, op. cit., s. 115, 116; I. Скочиляс, *Історичний нарис*, [w:] *Собори Львівської єпархії XVI-XVIII століть*, Львів 2006, s. XLIV.

w niektórych *euchologionach* np. w XV-XVI-wiecznym *Slavonicum* nr 15²⁰, który był używany w metropolii kijowskiej prawdopodobnie jeszcze w stuleciu XVII²¹.

Zdecydowanie dyscyplinarno-pasterski charakter miał synod wileński 1509 roku zwołany przez metropolitę Józefa Sołtana. Podobnie jak włodzimierski w sporej części dotyczył kandydatów do stanu duchownego, przydzielania parafii odpowiednim kapłanom oraz majątku cerkiewnego²², o których to sprawach w znacznym stopniu decydowali wówczas świeccy patroni. Nadal aktualny był problem świętokupstwa, tym razem dotyczył nabywania święceń, zwłaszcza biskupich, „dla sławy i panowania”, jeszcze za życia poprzednika, a za zgodą władz świeckich²³. Innym związanym z władzami problemem było zaniedbywanie obowiązków, nieuczestniczenie w życiu religijnym i organizacyjnym diecezji²⁴. Brak synodów diecezjalnych, które były głównym instrumentem zarządzania i nadzoru nad życiem duchowym w eparchii skutkowało zapewne rozprężeniem dyscypliny i moralności wśród niższego duchowieństwa. Synodalny dokument przywołuje m. in. samowolne międzydiecezjalne wędrówki, zwłaszcza przedstawicieli kleru skonfliktowanych z własnym biskupem, a także nieporządki dotyczące bezżenności osób duchownych²⁵.

Zarządzenia tego synodu zostały docenione przez świeckich rzeszników odrodzenia cerkiewnego w XVII wieku i opublikowane we Lwowie w 1614 roku.²⁶ Broszura chyba nie przypadkiem została połączona z niektórymi egzemplarzami wydanego w tym samym czasie tak istotnego dla duchowieństwa *Dialogu o kapłaństwie* Jana Chryzostoma²⁷. Reguła dotycząca nieposłuszeństwa oddalających się od parafii bez pozwolenia znalazła się także w pierwszym kijowskim drukowanym *Nomokanonie* (1620)²⁸.

W trakcie synodu metropolita nawoływał do odnowy życia synodalnego, ale w następnych dziesięcioleciach odbyło się prawdopodobnie tylko kilka synodów, a ich zapisy nie zachowały się²⁹. Natomiast znaczącą rolę w reformie życia religijnego odegrały synody lat 90. XVI wieku³⁰. Dotyczyły przede wszystkim władzy biskupa ograniczonej

²⁰ Zasady Cyryla II z soboru 1273 r., a tuż za nim *Поученіє къ бѣгобязнымъ иереомъ (Роуцєніє богобожныхъ јерејѡвъ)* na k. 443-440. M. Ваврик, *Цінний пам'ятник обрядовости кийської митрополії XV-XVI ст.*, [w:] *Miscellanea in Honorem Cardinalis Isidori (1463-1963)*, Roma 1963, s. 428; M. Марусин, *Чини Святительськихъ Службъ в Кийському Евхологіоні з початку XVI ст.*, Рим 1966, s. 203.

²¹ M. Ваврик, op. cit., s. 438.

²² Osoby świeckie nie mają prawa zabierać cerkwi bez zgody biskupiej i bez udowodnionej w trakcie synodu diecezjalnego winy osoby duchownej (kapłana lub ihumena). Określone w prawie cerkiewnym powody to zaniedbywanie domu, Służby Bożej i rijaństwo duszpastersza, którego należy czasowo odsunąć od posługi, a jeśli się nie pokaja, złożyć z urzędu, Іосифъ Солтан, *Соборъ, во спасаємомъ градъ Вільни бывшій*, [w:] *Русская Историческая Библиотека*, t. 4: *Памятники полемической литературы въ Западной Руси*, ч. 1, Санкт-Петербург 1878, s. 12-13.

²³ Ibidem, s. 8.

²⁴ Ibidem, s. 15-16.

²⁵ Ibidem, s. 9-12.

²⁶ Tego XVII-wiecznego świadectwa pamięci o synodzie w 1509 r. nie dostrzegł Ihor Skoczylas, który twierdził, że aż do połowy XVIII w. żadne źródło cerkiewne ani świeckie nie powoływało się na jego dokumenty, zob. I. Скочиляс, op. cit., s. 381.

²⁷ Пор. Я. Запаско, Я. Ісаевич, op. cit., № 96, s. 37.

²⁸ А. Павлов, *Номоканонъ...*, s. 56.

²⁹ О соборах metropolii kijowskiej в XVI w., пор. А. И. Покровский, *О соборах Юго-Западной Руси XV-XVII веков*, „Богословский вестник” 1906, ч. 3, № 9, s. 126-129; Б. Гудзяк, *Митрополити и собори*, [w:] *Криза і реформа. Кийська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії*, Львів 2000, s. 89-94.

³⁰ I. Скочиляс, op. cit., s. 381.

do własnej diecezji oraz obowiązków: wprowadzenia dyscypliny życia parafialnego duchowieństwa oraz przestrzeganie kanonicznej procedury udzielania święceń. Synod z 1591 roku przypomniał hierarchiczny porządek w Kościele. Został także ustalony program corocznych czerwcowych synodów, na których mieli być obecni wszyscy biskupi, archimandrycy i protopopi³¹. Większą kontrolę życia diakonów i prezbiterów zapewnić mogły cyklicznie organizowane synody eparchialne, w trakcie których biskup zwracał się do zgromadzonego kleru z pouczeniem i radą.

Słowo o incipicie *Слыште ерѣвскыи пренеподобный изборе*³² jest jednym z najstarszych świadectw głoszenia nauk w trakcie soboru, sięga czasów Rusi Kijowskiej. Synodalne spotkania o zasięgu lokalnym (generalne synody) powinny odbywać się cyklicznie w pierwszą niedzielę Wielkiego Postu, nazywaną *Niedzielą Triumfu Prawosławia*, ale również *Niedzielą Soborową*. Zarówno synod zwołany przez metropolitę, jak i diecezjalny³³ niezmiennie rozpoczynała uroczysta liturgia, a obradom zwyczajowo towarzyszyło mowa, nauka skierowana do zgromadzonego duchowieństwa. Zdaniem Oleksandra Łotockiego kazania tego typu najczęściej posiadają formę instrukcji o charakterze służbowym, dyscyplinarnym i liturgicznym, w mniejszym stopniu niż można by się tego spodziewać moralno-etycznym czy duchowo-formacyjnym³⁴. Zawartością treściową przypominają w związku z tym zasady synodalne, reguły czy konstytucje komponowane przez hierarchów kościelnych. Odróżnia je jedynie nieco mniejsza zwięzłość. W ujętych w formę bezpośredniego zwrotu zaleceniach i poradach ojca duchowego do synów wyraźniej pobrzmiewa ton troski o dobro kapłana i bezpieczeństwo powierzonych jego pieczy wiernych. Podejmowany bywa problem czci, godności i władzy kapłańskiej oraz wynikających z niej obowiązków, trudów, a często zagrożeń.

Nauki dla kapłanów, zwłaszcza te dla duchowieństwa w diecezji były spisywane w formie pisma okólnego i wręczane przedstawicielom duchowieństwa na zakończenie prac soboru. To pozwala sądzić, że pouczenia synodalne, podobnie jak zbliżone, a czasem tożsame w treści nauki wręczane nowo wyświęcanym kapłanom³⁵, były przez całe stulecia jedną z najlepszych, bowiem szeroko dostępnych i niezbyt kosztownych form oddziały-

³¹ О. Лотоцький, *Українські джерела...*, s. 114-120; I. Скоцилас, op. cit., s. 381-385.

³² Ten zabytek pod tytułem *Епископское поучение собору епархіального духовенства* przedrukowano w: *Русская Историческая Библиотека*, т. 6, op. cit., № 8, s. 111-116.

³³ Wzmianki o synodach diecezjalnych zwoływanych przez biskupa znajdują się w pierwszej zasadzie synodu włodzimierskiego oraz w XIII-wiecznej nauce dla nowo wyświęconych popów, por. А. С. Павлов, *Комментарье*, [w:] *Правило Кюрила...*, s. 83-84; też odpowiednie fragmenty: *Правило Кюрила...*, s. 92; „На събор приходи на исправление церковныхъ вещей”, *Святительское поучение новопоставленому священнику* [w:] *Русская Историческая Библиотека*, т. 6: op. cit., № 7, s. 108.

³⁴ О. Лотоцький, *Українські джерела...*, s. 102.

³⁵ Niekiedy same święcenia prezbiterkie odbywały się w trakcie synodu diecezjalnego. Nauki zawierały zbliżone treści i pełniły podobną funkcję. Świadectwem tego są słowa zawarte w nauce-liście pasterskim kierowanym do namiestników, zakonników, kapłanów diecezji przemyskiej przez Innocentego Winnickiego, który pisał swój list „przywołując fragmenty z Pisma Świętego i perykopy waszych święceń kapłańskich” i zalecał, aby tę naukę lub do wyboru swoje własne pouczenie chirotonii często czytać i postępować według zawartych w nim prawd. Інокентій Винницькій, *Kapłanom godzi się nauczać moralności*, [w:] idem, *Ustawy rządu duchownego i inne pisma biskupa Innocentego Winnickiego*, opr. W. Pilipowicz, Przemysł 1998, s. 93; O podobnej zawartości tych nauk świadczy fragment tekstu polemicznego: „[...] zawsze nowo poświęconych przy poświęceniu, jako i wszystkich na Synodach Świąszczenników uczą, i im koniecznie przykazują, aby każdy Spowiednika osobliwego miał, i oprócz przypadków dwanaście razy do roku z przygotowaniem się i porachowaniem sumienia Spowiedź odprawował”, Euzebii Pimin [Piotr Mohyla], *Lithos abo kamień z procy prawdy cerkwie świętej prawosławnej ruskiej na skruszenie faleczno ciemnej Perspektywy albo raczej paszkwilu od Kassiana Sakowicza*, Kijów 1644, s. 34.

wania na duchowieństwo. Zapewne nie w każdej ubogiej parafii znajdował się egzemplarz *Nomokanonu*, ale można przypuszczać, że część prawidłowo wyświęconych prezbiterów dostawała od biskupa synodalne lub pokonsekuracyjne pouczenie albo, chociaż krótką naukę dołączoną do instalacyjnej gramoty (*stawlenna gramota*). Zdaniem A. Nesełowskiego tzw. *swytok chirotonii*, który był wręczany odjeżdżającym do parafii kapłanom wspominają liczne źródła. Badacz uważał, że pod tą nazwą kryje się wspomniane pouczenie, nie zaś sam dokument potwierdzający święcenia, ponieważ przekazaniu pisma często towarzyszyło zalecenie pogłębiania wiedzy z jego wykorzystaniem³⁶. Nowo wyświęceni kapłani otrzymywali takie spisane nauki jeszcze w XIX wieku.³⁷ Były one podręczną pomocą w razie wątpliwości, które zapewne rodziły się w trakcie codziennej praktyki liturgiczno-sakramentalnej w parafii, przypominały kapłanom ich godność, odpowiedzialność i obowiązki. W wielu tekstach znajduje się wskazująca na ten fakt rada, aby czytać pouczenie często lub nawet wykorzystywać w cotygodniowym rachunku sumienia:

Блуди іерею, да не тѣмь самымъ точію доволенъ быти въсхощєши, яко стяжалъ и приобрѣлъ еси отъ насъ поученіє сїє, но и на куюжду седмицу, поне єдинощи въ то приникъ, разсмотрѣй свою совѣсть, аще ты вѣчемъ, противу завѣщаніямъ симъ сьгрѣшивша, не обличаєть³⁸.

Niektóre pouczenia cieszyły się popularnością przez długie stulecia. Bardzo rozpowszechnione XIII–wieczne *Святительское поученіє новопоставленому священнику*³⁹ znane najpierw z wersji rękopiśmiennych⁴⁰ było kilkakrotnie przedrukowywane w XVII wieku. Biskup Arseniusz Żeliborski wydał je najpierw na dwa dni przed zaplanowanym synodem lwowskim w 1642 roku, dołączając do przedruku *Didaskalii* Sylwestra Kossowa (1637 r.), wcześniej poddanej pod ocenę synodu w Mohylewie⁴¹. Ta katechizmowa praca o sakramentach ukazała się pierwszy raz drukiem w Kuteinie w 1637 roku i prawdopodobnie służyła Kossowowi, jako podstawa nauk synodalnych⁴².

Почуеніє новосвященному іереєви, єгда ѣтѣкопъ отпуцаєть къ прѣтолу єго отъ себе, подаєть му свитокъ цей powtórnie pojawiło się z inicjatywy tego samego władcy lwowskie-

³⁶ A. Nesełowskij, op. cit., s. 196, por. także przypis 57. W dodatkach do tej pracy znajdują się przykładowe gramoty instalacyjne prezbiterkie, por. № 25, s. XLIII–XLVI.

³⁷ О. Лотоцький, *Українські джерела...*, s. 102.

³⁸ Ta rada znajduje się w specjalnym dodatku (прістеженіє) biskupa Arseniusza Żeliborskiego zamieszczonym pod tekstem nauki, zob. *Почуеніє новосвященному іереєви* (Lwów 1642), [w:] С. Голубев, *Кієвскій митрополит Петр Могила и єго сподвижники*, т. 2, *Приложєня*, Кієвъ 1898, s. 210; Także biskup prawosławny, a potem unicki Innocenty Winnicki zalecał co piątkowe czytanie „chirotonii” albo listu-nauki, napisanego przezeń na podstawie tychże nauk: „[...] възлюбленній мои честній священники, пишу до васъ сїє мое посланіє, с писма святого, и харитоній вашихъ іерейскихъ выписавши зачала, прилежно желаю вамъ, не гнѣтеся своя харитонія на каждую пятницу читати, або сїє мое посланіє въ кротцѣ собранное читати, и тую науку свою іерейскую хотѣте памятати а памятаючи творити [...]”. Innocentij Winnickij, *Правоученіє іерєямъ подобаєть*, [w:] Innocenty Winnicki, *Уставу...*, s. 88, ten fragment po polsku, zob. s. 93.

³⁹ *Русская Историческая Библиотека*, т. 6, op. cit., s. 101–110.

⁴⁰ Por. np. *Почуеніє Кієвскаго митрополита Сильвестра новопоставленному іерею*, [w:] *Акты, относящєяєся къ исторіи западной Россіи*, т. 3: (1556–1557 г.), Санкт-Петербургъ 1848, s. 116–118; *Херитонія поповская* w rękopiśmiennym czpowniku *Священникъ святительскій (Осващенникъ)* z XVI wieku przedrukowana w: *Приложєня*, [w:] A. Nesełowskij, op. cit., dok. № 25, s. XXXIII–XXXV.

⁴¹ A. Mironowicz, *Sylwester Kossow biskup białoruski, metropolita kijowski*, Białystok 1999, s. 17; *Didaskalia* z wydania lwowskiego 1642 roku z tytułem *О мистєріахъ или тайнахъ в носполитости* wraz z pouczeniem przedrukowana w: С. Голубев, op. cit., № LVII, s. 206–226; opis zabytków por. Я. Запаско, Я. Ісаєвич, op. cit., s. 63, № 297, 300.

⁴² І. Скоцилас, *Історичний...*, s. CXXXIX.

go w 1646 roku w składzie przygotowanego do druku przez Michała Ślozkę *Nomokanonu*⁴³. Zbliżone wydanie w nieco zmienionej szacie językowej i z drobnymi uzupełnieniami przygotował Łazarz Baranowicz. Nauka zyskała tytuł *O chirotonii* i została wypuszczona drukiem, podobnie jak w wydaniu lwowskim, wraz z nauką o siedmiu sakramentach oraz z krótką formułą błogosławieństwa biskupiego dla wyświęconego prezbitera w 1676 roku w drukarni w Nowogrodzie Siewierskim⁴⁴. Dzieło o sakramentach, najwyraźniej uznawane za użyteczne źródło nauki dla kapłanów, towarzyszyło również edycji synodalnej nauki łuckiego biskupa Atanazego Pużyny z 1638 roku⁴⁵. Zostało włączone do pracy teologicznej Józefa Szumlańskiego *Зерцало до преізнєня і латвїйшаго зрозуменя вѣри святой* (1680)⁴⁶.

Podobnie jak praca Baranowicza również inne nauki konsekuracyjne często były nazywane *chirotoniami*⁴⁷. Przykładem takiego tekstu z terenów metropolii kijowskiej jest *Херитонія поповська* zamieszczona w rękopiśmiennym czynowniku *Священникъ святигельскій (Освященникъ)* z XVI wieku⁴⁸, a także nie zachowana do naszych czasów *Хиротонія. Поученіє новопоставленому ієреєви* wydrukowana w krótko istniejącym warsztacie Bałabanów w Stratyniu (1604 r.)⁴⁹.

W XVII wieku powstały także nowe pouczenia o charakterze synodalnym, których autorzy wzorowali się na wyżej wymienionych tekstach. W 1687 roku w składzie książki biskupa Józefa Szumlańskiego zatytułowanej *Метрыка albo rejest*⁵⁰ ukazało się drukiem głoszone przezeń w latach 70-80. *Napomnienie od nas biskupa dla was świeckich jerejów (Нравоученіє от насъ Єпископа вамъ мїрскимъ ієреомъ)*⁵¹. Biskup lwowski, wówczas już kryptounita, pisząc to pouczenie czerpał inspirację z *Nauki soborowej* Jakuba Suszy⁵². Ob-

⁴³ Я. Запаско, Я. Ісаєвич, op. cit., s. 68, № 351.

⁴⁴ *О хиротоніи сирѣчь о рукоположеніи Стлском на ново поставленномъ іереи. Выписано з правилъ Стѣхъ Аплъ и Стѣхъ Оцѣ и о Сакраментяхъ или о Тайнахъ за блѣгословеніемъ ясне в Бѣу Преосвѣщеннаго Єго Милости Господина Оца Лазаря Барановича*, Новгородокъ Сѣверскій 1676.

⁴⁵ Pouczenie dotyczące życia kapłańskiego pojawiło się w drukarni bractwa w Krzemieńcu w składzie książki opisującej przebieg łuckiego synodu z roku 1638, zatytułowanej *Synod wedle zwyczaju dorocznego (Синод ведле звичаю дорочного)*. Nauka długi czas była uznawana za zaginioną, na temat losów druku, zob. I. Ogiєnko, *Забуглений кремлянєцький стародрук: „Синод луцький” 1638 р.*, „Елпіс” V, 1931, s. 86-92.

⁴⁶ Йосиф Шумланскій, *Зерцало до преізнєня і латвїйшаго зрозуменя вѣри святой, Сакраментов, Десятословія Божія, грѣхопаденіи челоувѣческихъ, духовнымъ и свѣцкимъ людемъ прилично*, Унев 1680.

⁴⁷ А. Неселовскій, op. cit., s. 196, przypis 57.

⁴⁸ Пор. Приложенія, [w:] А. Неселовскій, op. cit., dok. № 25.

⁴⁹ Я. Запаско, Я. Ісаєвич, op. cit., s. 33, № 60. Zabytek ten został nazwany *Charitonia to jest nauka popowska* w skardze na Gedona Bałabana, tekst skargi w: *Периодукар Иван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.)*. Збірник документів, red. Я. Ісаєвич, Київ 1975, s. 128.

⁵⁰ *Метрика альбо реєстр на пораду Церкви Святой и снаднїйшої інформаціє, духовнымъ свѣцкимъ, з типографіи єпископской Лвовской, при обители Святаго Великаго Мученика Христофора Георгія видана*, Львов 1687 (drugie wydanie Lwów 1688), por. Я. Запаско, Я. Ісаєвич, op. cit., s. 101, № 641; s. 102, № 648.

⁵¹ I. Skoczylas, *Sobory eparchii chełmskiej XVII wieku. Program religijny Slavia Unita w Rzeczypospolitej*, [Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej, t. 4], Lublin 2008, s. 55. Badacz uważa, że jest spore pokrewieństwo między *Napomnieniem* a tekstami Atanazego Pużyny (Łuck 1638 r.), *Didaskaliami* Sylwestra Kossowa (Kutein 1637) i innymi starszymi zabytkami tego typu, I. Skoциляс, *Історичний...*, s. CXXVIII-CXXIX. Przedruk nauki w: *Акты, относящиеся къ исторіи западной Россіи*, т. 5: 1633-1699, Санкт-Петербургъ 1853, s. 196-207, № 167; I. Skoциляс, *Собори...*, s. 225-236, przekład na język ukraiński, s. 236-247.

⁵² Biskup jako administrator przemyskiego władcyta pierwszy raz zwrócił się z powyższym słowem do duchowieństwa w 1669 r., ponadto badacz twierdzi, że praca Suszy przyczyniła się do odrodzenia życia religijnego, reformy duchowieństwa i umocnienia instytucji kościelnych, I. Skoциляс, *Історичний...*, s. CXXIX oraz I. Skoczylas, *Sobory eparchii...*, s. 54-55.

szerne fragmenty przypominają także list pasterski biskupa przemyskiego Innocentego Winnickiego zatytułowany *Kapłanom godzi się nauczać moralności*, który powstał w kwietniu 1684 roku, prawdopodobnie w związku z planowanym synodem⁵³. Nauka Szumlańskiego podobnie jak Suszy poświęcona była objaśnieniu podstawowych części liturgii, specyfice udzielania sakramentów, a zwłaszcza spowiedzi. Sporo miejsca poświęcono problemowi pijaństwa⁵⁴ oraz pochodzeniu i przygotowaniu przyszłych kapłanów. Władyka przypominał warunki zawarte w zarządzeniu o wyborze godnych kandydatów do stanu duchownego i nakazał, aby przysyłano do niego po święcenia kandydatów znanego pochodzenia i uprzednio sprawdzonych przez protopopa, po przystąpieniu do sakramentu pokuty przed wyznaczonym spowiednikiem, z czystym sumieniem, po nauce z egzaminem z wiedzy, ze świadectwem akceptacji gromady parafialnej oraz pana, w majątku którego znajduje się cerkiew⁵⁵.

Pomocą w utrzymaniu dyscypliny życia duszpasterzy służyć miała także przygotowana przez lwowskiego władkę parę lat wcześniej edycja podręcznika teologicznego pt. *Zwierciadło do przejrzenia i lepszego rozumienia wiary świętej* (Uniów 1680). W skład tej pracy weszły rozdziały poświęcone kolejno: wierze, sakramentom⁵⁶, dzieściu przykazaniom, modlitwom oraz obszerna część poradnikowa dla spowiedników „o grzechach”. Najważniejsza z punktu widzenia nauk dla *jerejów* jest część ostania, dotycząca ładu organizacyjnego w cerkwi, którego winni strzec duchowni zatytułowana *Jak powinni się ojcowie protopopi, a jak kapłani i całe duchowieństwo w porządkach cerkiewnych zachowywać* (*Якося мають отцѣве протопопове, а як священники и весь клиръ духовный въ порядкахъ церковныхъ заховати*). Ujęta w formę kilku zasad część szósta poradnika dotyczyła praktyki synodalnej i nakładała na namiestnika obowiązek spowiedzi kapłanów raz na miesiąc, wymagała, aby to oni w trakcie synodów przeprowadzali kontrolę będących w posiadaniu prezbiterów: *trebników, służebników, antimensionów*⁵⁷,

⁵³ Іннокентій Винницькій, *Нравоученіє іереямъ...*, s. 85-89, 89-93.

⁵⁴ І. Скоцилас, *Історичний...*, s. CXXIX.

⁵⁵ W *Метусе* czytamy: „Ктокольвекъ зъ людей свѣцкихъ прагнетъ стану духовного, священникомъ албо діакономъ зостати, то повинень таковый наипервѣй самъ себе разсудити, аще возможеть духовный санъ духовнѣ провадити [...] А не маючи на томъ досытъ, аще повиненъ таковыи обрати себѣ якогю искуснаго и разсуднаго духовнаго, албо отъ епископа назначенаго, и тому повинень всего житія своего сумнене открити, и на розсудокъ его подати [...] Повиненъ таковый кождый мѣти въ себѣ науку згодную, и овшеки священникомъ потребную [...] пилне того постерѣгаючи, для того власне экзаменатора назначаємъ, и приходящихъ на посвященіє добрѣ экзамяновати кажемъ, подчасъ и сами экзаменуємъ. [...] пастырско наказуємъ, абы отъ сего часу, безъ волѣ цѣлой громады и безъ консенсу, албо писма пана власне належитого, не важилься жадень къ намъ приходити, под оутратою кондиціи, албо парохіи, на которою бы ся мѣль посвятити, *Нравоученіє отъ насъ Епископа...*, s. 226-227.

⁵⁶ Część druga dotycząca sakramentów była kolejnym przedrukiem bardzo popularnej w XVII wieku nauki Kossowa *Didaškalia*, edycja została przygotowana z kijowskiego wydania z roku 1668, Я. Запаско, Я. Ісаевич, op. cit., № 591, s. 96.

⁵⁷ Podczas soborów władyka oglądał antymisy, które świadczyły o kanonicznej podległości parafii względem swojego biskupa. Praktyka ich rozdawania dawała możliwość kontrolowania nie tylko liturgicznego, ale i całosciowego życia eparchii i była szeroko rozpowszechniona tak wśród prawosławnych, jak i unickich hierarchów. Na przykład diecezjalny sobór w Sanoku w 1635 r. został specjalnie zwołany przez namiestnika metropolity Piotra Mohyły, aby dokonać rewizji antymisów i dokumentów instalacyjnych, I. Skoczylas, op. cit., s. 51; por. także idem, *Собору...*, s. XLVII; Kąśliwie o wysokich opłatach za chusty liturgiczne pisał Kasjan Sakowicz: „[...] na biednych popów łakomi władcy wymyślili, że na sobory swoje każą popom z antimisem się stawić i te antymisy lustrują, rewidują i ładu przyczynkę antimisowi dawsze z popa winą wezmie”, *Epanorthosis abo Perspektywa i objaśnienie błędów, herezjej i zabobonów w Grekoruskiej Cerkwi Disunickiej tak w artykułach wiary, jako i w administrowaniu sakramentów y w inszych obrządkach y ceremoniach znajdujących się*, Kraków 1642, s. 50.

gramot instalacyjnych, parafialnych metryk. Kilka reguł dotyczyło także nieprawidłowości podczas służby ołtarza, którym powinni zapobiegać protopopi⁵⁸.

Nauki nazywane *poučeniami dla popów* lub *poučeniami biskupimi dla jerejów* w księgach rękopiśmiennych były najczęściej przypisywane Ojcom Kościoła lub znanym ruskim hierarchom. Jako autorzy występują Jan Złotousty⁵⁹, Bazyl Wielki, a w późniejszych czasach mnich i biskup z klasztoru kijowsko-pieczerskiego św. Leoncjusz Rostowski (zm. ok. 1071), czy też wspomniany metropolita kijowski Cyryl II (1249-1281)⁶⁰. Inne zaś funkcjonowały w obiegu bez danych wskazujących źródło ich pochodzenia i autora. Z imieniem Bazylego związane było pouczenie dotyczące liturgicznej służby kapłana występujące w wielu pierwszych ruskich drukowanych *slużebnikach* metropolii kijowskiej⁶¹, m. in. w wydaniu: Wilno 1583⁶² i 1597(8)?⁶³ Stratyn 1604⁶⁴, Kijów 1620 oraz Lwów 1637 roku⁶⁵ przed częścią mszalną bezpośrednio po przedmowie. Był to w istocie słowiański przekład 93. kanonu Bazylego Wielkiego *O lasce Bożej*⁶⁶, w którym kapadocki ojciec zalecał *jerejom*, pożyteczne duchowo zagłębienie się w rozważania „anielskiej, nie zaś ziemskiej służby”, do której zostali powołani.

W XVII wieku na fali odrodzenia cerkiewnego zarówno w kręgach prawosławnych, jak i unickich pojawiły się dzieła dedykowane duchowieństwu, które w znacznym stopniu rozszerzały problematykę zarysowaną w powyższych zasadach i naukach synodalnych. Kwestię dobrego przygotowania i sprawowania liturgii omawiali autorzy *Nauki dla jerejów* z pierwszego *Slużebnika* (Wilno 1617)⁶⁷ przygotowanego przez unitów (choć nie unickiego)⁶⁸.

Tekst zawierał wskazówki i pouczenia moralno-dogmatycznego charakteru, porady, jak powinien postępować kapłan przed, po, oraz w trakcie Służby Bożej. Z pastoralnego punktu widzenia utwór był ważny, stanowił bowiem jedną z pierwszych prób uporządkowania

⁵⁸ Przedruk w: I. Скоциляс, *Собори...*, s. 3-5, przekład na język ukraiński, s. 5-7.

⁵⁹ Nr. *Іоанія Златоустаго наказаніє всякому попови* (k. 414v-415) w *Kormczej* z XVI w., które występuje tuż po *Pouczeniu dla popów*, por. *Кириличні рукописи...*, № 202, s. 264.

⁶⁰ A. С. Павлов, op. cit., s. 111-112.

⁶¹ „Иже въ Стѣх Оца нишего Васіліа Великаго, архієпіа Кесарія Каппадокійскія поученіє къ ієреомъ” o incipicie „Внемли себѣ о ієрею” znalazło się to słowo także w moskiewskim *Slużebniku* z 1640 r., O. Лотоцький, *Українські джерела...*, s. 40.

⁶² Na karcie 1-3, por. И. Каратаєвъ, *Описание славяно-русскихъ книгъ, печатанныхъ кирриловскими буквами*, т. 1: Сь 1491 по 1652 г., Санкт-Петербург 1883, № 106.

⁶³ Ibidem, № 156; Wydanie 1597(8) było wznowieniem z niewielkimi poprawkami edycji z Wilna 1583 r., za: Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XVIII wieku*, Olsztyn 2003, s. 151.

⁶⁴ *Божествѣнная литургія*, Стрятинъ 1604; s. 5-8 pierwszej numeracji.

⁶⁵ *Божествѣнная литургія*, Киевъ 1620; *Лейтургіаріон си естѣ служебникъ*, Львовъ 1637.

⁶⁶ *Cannes Patrum Graecorum. Kanony Ojców Greckich (tekst grecki i polski)*, Atanazego i Hipolita (tekst arabski i polski), t. 3: *Synody i kolekcje praw*, tł. S. Kalinkowski, J. Szymańczyk, M. Mucha, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2009, s. 70-72.

⁶⁷ [Кунцевич Йосафат, Крєвза Лев], *Наука ієреомъ до поряднаго отправоваія службы Божєє велєце потрібная*, [w:] *Книга служебникъ*, Вільно 1617.

⁶⁸ Zdaniem badacza w *Nause* dostrzegalny jest pewien wpływ katolickiej teologii moralnej i rubryk katolickiego *slużebnika*-mszału, ale zarazem nie zawiera niczego, co byłoby nowością dla obrzędu bizantyjsko-słowiańskiego. Co więcej, jest to jedyna oznaka katolicyzacji tego wydania, П. Галадза, *Литургічне питання і розвиток богослужєнь напередодні берестейської унії аж до кінця XVII століття*, [w:] *Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII століття*. Матеріали Четвертих „Берестейських читань”, Львів, Луцьк, Київ, 2-6 жовтня 1995 р., ред. Б. Гудзяк, співред. О. Турій, Львів 1997, s. 11.

praktyki liturgiczno-sakramentalnej i sformowania kapłana odpowiedzialnego za ten istotny w obcowaniu ze świętością ład. Była to zapewne nauka bardzo pomocna w sprawowaniu liturgii, skierowana do szerokiego kręgu mniej wykształconych teologicznie duchownych⁶⁹.

Pod wpływem nauki wileńskiej powstało prawdopodobnie sporo rubryk umieszczonych w służebnikach kijowskich 1629 i 1639 roku, a przede wszystkim artykuły liturgiczne Piotra Mohyły w kijowskim *Wielkim Trebniku* (1646 r.)⁷⁰.

Ich zaletą był fakt, że informacje dotyczące liturgii dotąd rozproszone w rozmaitych pouczeniach, synodalnych czy pasterskich zasadach, księgach kanonistycznych⁷¹, liturgicznych⁷² zostały zebrane i opisane w formie osobnej nauki. Z tego względu stanowiły bardzo użyteczne dla potencjalnego odbiorcy źródło wiedzy na wskazany temat. Zostało to docenione, o czym świadczy popularność zwłaszcza mohylańskiego artykułu. W nieco okrojonej i zmienionej postaci był on przedrukowywany w prawosławnych, a także unickich *trebnikach* i innych księgach cerkiewnych w XVII-XVIII wieku⁷³.

XVII-wieczne drukowane księgi liturgiczne, często zatwierdzone na synodzie⁷⁴, stanowią bogate źródło nauk dla kapłanów, znajdując się w nich nie tylko wspomnia-

⁶⁹ П. Галадза, op. cit., s. 10; М. М. Соловій, *Божественна літургія, історія-розвиток-пояснення*, Львів 1999, s. 72-74.

⁷⁰ Пор. np. *О Пртой и Предивной Тайнь Тѣла и Крве Гда Ба и Спса нашего Іуса Хѣ, О правилномъ или законномъ служители Бжѣвенныхъ Тайны Тѣла и Крве Гдней, и о еже како подобаетъ сему предъ оготовляти себе къ достойному служенію Бжѣвенныхъ Литургіѣ, и Причащенію Бжѣвенныхъ Хвѣхъ Тайнь, О Тайнахъ и вещьхъ яже въ служеніи и о двѣстѣи Стыхъ Тайнь, обще храними быти имуть, недостатчествѣхъ и случаяхъ отчасти служащаго, сієсть сиѣнника*, [w:] *Еухологiонъ албо молитословъ или требникъ*, т. 1, Киевъ 1646.

⁷¹ Пор. np. *Толкованіє бжѣвенныхъ слоужбы в Кормчей з XVI в., пор. Кириличні рукописні...*, № 202, s. 264.

⁷² W dawnych rękopiśmiennych *służebnikach*, *euchologionach* zawarte były nauki wprowadzające w liturgię przypisywane Bazylemu Wielkiemu, np. w *Euchologionie Slavonicum* było to: *Слово святого Василя, тогоже, от священническаго чина, что есть ієрей і почему глаголется священникъ, і что остриженіє глави его*, por. М. Марусин, op. cit., s. 107; М. Ваврик, op. cit., s. 426; *Слово о ієрархіі „Чтець єсть столпъ мученичєскій”* nie zostało napisane przez Ojca z Kapadocji, stanowi bowiem krótkie objaśnienie dla duchowieństwa o obowiązkach, zaczerpnięte głównie z pism Sofroniusza Jerozolimskiego i patriarchy Germanosa. Stanowi ono część końcową popularnego zwłaszcza w XVI-wiecznych księgach liturgicznych (*trebnikach*, *kormcezych*, *służebnikach* i innych księgach) zbioru różnych artykułów funkcjonujących pod tytułem *Служба толковая Іоанна Златоуста. Толк Сихієвъ (Сихієвъ)* lub *Слово Истолкованное (Толкованіє) о святѣхъ и о апостольскій съборнѣхъ церкви*, które były głównym źródłem wiedzy na temat liturgii w XV-XVI w., Н. Ф. Красносельцев, „Толковая служба” и другая сочиненія, относяціяся къ объясненію богослуженія въ Древней Руси до XVIII вѣка. (Бібліографическій обзоръ), „Православный Собесѣдникъ” 1878, т. 2, s. 20-21, 33.

⁷³ Wydania lwowskie *Euchologionu* z roku 1668, a potem z 1682, 1688, 1695 i 1719 roku były skróconą wersją mohylańskiego *Trebnika*, i dlatego teksty Mohyły utrwaliły się głównie na zachodniej Ukrainie. Również unicy długo drukowali skróconą wersję *Trebnika* z 1646 roku, a wydania poczajowskie z 1741 i 1752 roku niemal w całości przedrukowują mohylańskie *czyny* i komentarze, А. Жуковський, *Аналіза Требника Петра Могили*, [w:] *Требник Петра Могили* (reprint), Canberra-Munchen-Paris 1988, s. 35-36; Mohylańska „nauka” pod nazwą *Извьстїє учительное, како должєнствуєть ієрей и діаконъ сиѣннодѣїствїє совершати, и къ тому приуготовлятися, и о случаяхъ во сиѣннодѣїствїє* zawędrowała także do wielu innych XVIII-wiecznych kijowskich wydań (m. in. *Правило къ бжѣственному причащенію* z lat 1746, 1760, 1764; *Канонникъ* 1766 r.). Zabytki te są dostępne w dziale *Starodruki* na stronie <www.stsl.ru>. Nauka występuje m. in. w służebnikach wydanych w Moskwie w: 1699, 1705, 1717, 1734, 1739 i 1747 roku, znana jest nawet jedna serbska już XX-wieczna jego edycja, М. Соловій, op. cit., s. 74; Historię tego zabytku oraz zmiany treściowe, jakim podlegał on na gruncie moskiewskim w stosunku do wileńskiej *Nauki dla jerejów* (1617 r.) oraz artykułów z *Trebnika* (1646 r.), omawia А. Петровскій, „Учительное извьстїє” при славянскомъ служебникъ, „Христианское чтение” 1911, т. 235, ч. 2.

⁷⁴ Пор. np. świadectwo synodalnej akceptacji *Służebnika* kijowskiego z 1629 roku w formie dokumentu metropolity Hioba Boreckiego wraz z biskupami, wydrukowane na 7 nienumerowanej stronie tego dzieła (ilustracja 1).

ne wyżej dodatkowe artykuły, ale również: przedmowy, dedykacje, posłowania w formie pouczeń⁷⁵ czy nawet mini traktatów⁷⁶, zarządzenia (указ), obwieszczenia (увѣщення)⁷⁷ oraz rozliczne pomoce w postaci schematów, rysunków⁷⁸, formularzy⁷⁹.

W drugiej połowie XVII wieku pojawiły się w ofercie wydawniczej pozycje teologiczne kijowskich hierarchów. Dla praktyki duszpasterskiej szczególne znaczenie miały wspomniane wyżej prace biskupa Józefa Szumlańskiego: *Zwierciadło* i *Metryka* (Lwów 1680, 1687). W 1668 roku w Kijowie ukazał się pierwszy traktat z liturgiki: *Wykład o Cerkwi Świętej* ihumena pieczerskiego Teodozego Sofonowicza⁸⁰, a w roku następnym przeznaczone dla wykształconych kapłanów obszerne dzieło z teologii pasterskiej *Pokój z Bogiem człowiekowi* tamtejszego archimandryty Innocentego Gizela⁸¹.

⁷⁵ Przedmowy Arseniusza Żeliborskiego w formie: napomnienia dla złych popów, por. *Предмова*, [w:] *Єухологіон*, Львовь 1645; pouczenia dotyczącego służby ołtarza, por. *Превелебнишим Архієпномъ, Єпномъ Россійскія Црѣве Пастыремъ и Учителем, Превелебнымъ Архимандритомъ, Изуменомъ, Велебнымъ Протопопом, Сиѣнником, Діаконом, и всему осцєнному Клирови, Возлюбленнымъ сослужителемъ и Братіи, Блєнства отъ Хѣ Ба, при мѣтвахъ моихъ Архієрейскихъ, оупрїемъ зычу*, [w:] *Леітургіаріон си єсть служебникъ*, Львовь 1646; nauki o obowiązkach kapłańskich, *Прєосцєннымъ Архієпископомъ, Митрополитомъ, Бгюлюбивымъ Єпномъ, и всємъ дхювнымъ отцомъ, отъ Бга рукоположеніємъ Архієрейскимъ осцєннымъ*, [w:] *Номоканонъ си єсть законоправилникъ имѣяи по сокращенію правила Стѣхъ Апостоловъ, Сєдми Соборовъ, и Помѣстныхъ нѣкихъ къ сєму и Всєленскихъ Учителей и Прєподобныхъ Отець*, Львовь 1646.

⁷⁶ Autor przedmowy we wstępie streszcza zawartość swojego traktatu z liturgiki: „Первѣ: оубо служба бжѣвнаа, яже єстъ Литургіа, коими нарицєтся имены. Вторє: Коликє єстъ ся прєзнящєство и достоинство, и сѣ коликою чтїю и прєдоуготовленіємъ къ ней приступатєльно єст. Прочєе: отъ кого изобрѣтена єст и преданна, въ кратцѣ изъясити”, Тарасїй Земка, *Сиѣнному читатєлю въ Гѣ радоватися*, [w:] *Леітургіаріон си єсть служебникъ*, Кієвъ 1629, к. 5v.

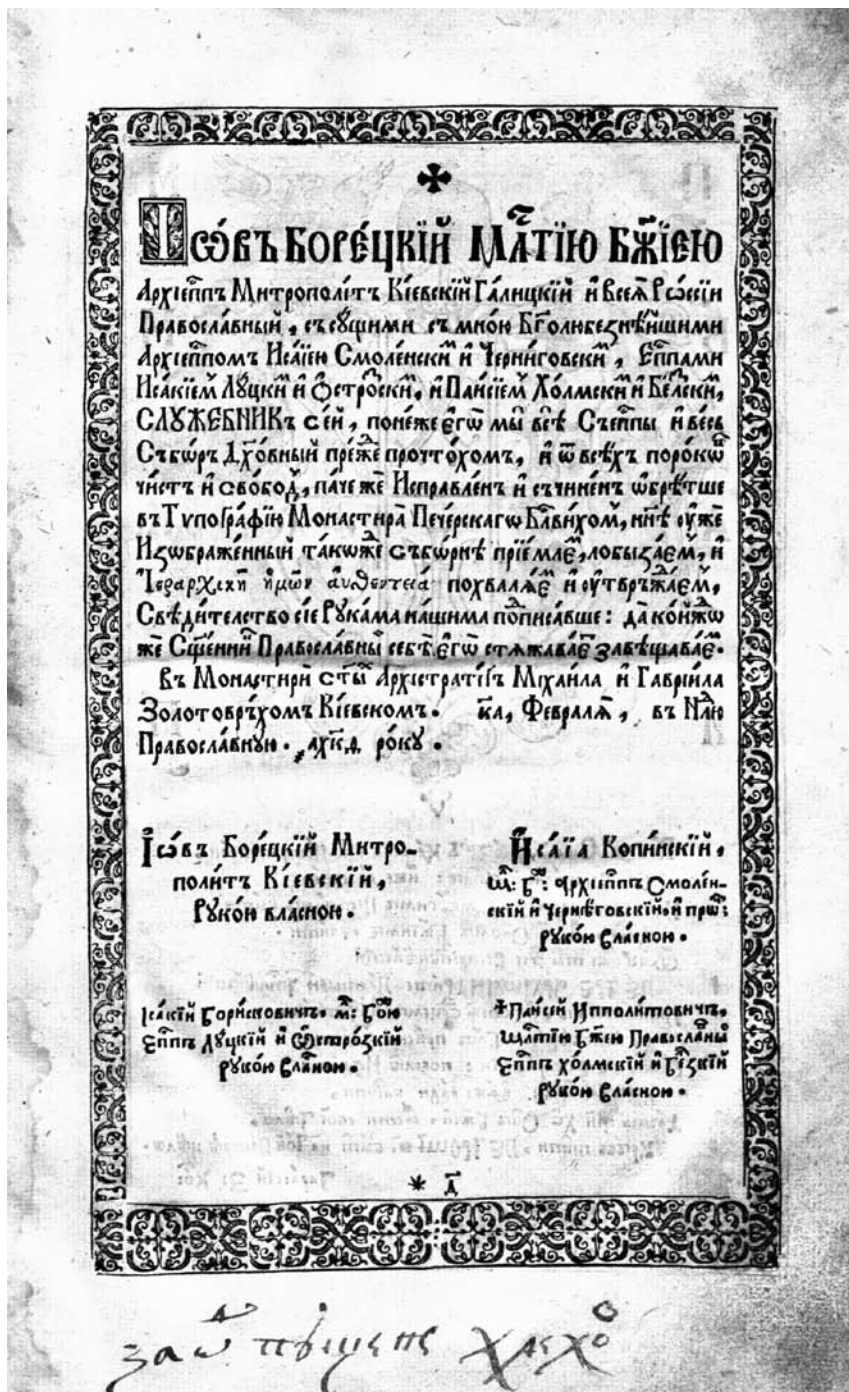
⁷⁷ Na przykład w niektórych *trebnikach* zachował się 26. kanon synodu kijowskiego 1640 roku, zawierający instrukcje dotyczące procesji pogrzebowych i *litijnych*, por. np. *Єухологіон албо молитвослов или требникъ*, Львовь 1668, к. 191v; *Єухологіон албо молитвослов или требникъ* Львовь 1682, к. 192v; przedruk kanonu jest cenny, gdyż program tego synodu znany jest głównie z relacji Kasjana Sakowicza, wówczas już katolika, por. *Кієвскій соборъ 1640 года по разказу Саковича*, [w:] *Русская Историческая Библиотека*, т. 4, op. cit., przykład obwieszczenia por. *Леітургіаріон си єсть служебникъ*, Львовь 1646, к. 36v.

⁷⁸ Całopostaciowy wizerunek *jereja* w odpowiednim stroju jako wzór dla parafialnego duchowieństwa zamieścił Szumlański w *Metryce* (pod ilustracją widnieje napis *Мірського ієрея изобразеніє*), zob. I. Скоцилас, *Собори...*, s. 245; W *служебниках* i *euchologionach* znajdują się ryciny z odpowiednio przygotowaną *prosforą* i rysunkiem pieczęci z krzyżem, właściwym rozmieszczeniem cząstek na *dyskosie*, przedstawienie *tetrapodu*, por. np. *Божєствѣнныя литургія*, Кієвъ 1620, s. 24 (*dyskos*), 411 (*tetrapod*); *Леітургіаріон си єсть служебникъ*, Львовь 1637, к. 11v, (*dyskos*), 198 (*tetrapod*); *Леітургіаріон си єсть Служебникъ*, Кієвъ 1639, s. 190 (*dyskos*), 71 (*tetrapod*); W *Trebniku* Mohyły są artykuły wraz ze schematami dotyczące rodzajów i stopni pokrewieństwa, zob. *Єухологіон албо молитословъ или требникъ*, ч. 1, Кієвъ 1646, s. 364-396; Rysunek przedstawiający stopnie pokrewieństwa w formie krzewu winorośli, por. Іннокентій Гізієл, *Миръ зъ Бгомъ члвѣку или Покаяніє Стос*, Кієвъ 1669, s. 170, fotokopia zabytku w: Іннокентій Гізієл, *Вибрані твори у 3 томахъ*, т. 1, кн. 2, Кіїв-Львів 2009.

⁷⁹ Cztery formularze metryczne i nakaz ich prowadzenia w dziele *Образи надписанія, и вписанія в книги, яже должни сѣтъ парохіалній сиѣнници кійждо въ своєй цєркви имѣти*, [w:] *Єухологіон албо молитословъ или требникъ*, ч. 3, Кієвъ 1646, s. 425-430; Wzory metryk umieścił także Józef Szumlański w *Metryce* (Lwów 1687).

⁸⁰ Teodozego Sofonowicza *Выкладъ о Цєркви Сѣятой и о цєрковныхъ рєчахъ, о службѣ Бжѣй и о Вєчєрни*, Кієвъ 1667 (drugie wydanie Kijów 1668). Współcześnie zabytek został wydany z nieco zmienionej wersji, która ukazała się w Uniwie w 1670 r. w: Феодосій Софонович, *Выкладъ о Цєркви Сѣятой*, упор. Ю. Мищик, Кієвъ 2002; Sofonowicz korzystał z dzieł Dionizego Areopagity, patriarchy Germanosa, Mikołaja Kabasilasa, Symeona Soluńskiego, ale czynił to w dość dowolny sposób i dlatego badacz uważa, że można go uznać za autora tego dzieła, Н. Красносєльцев, op. cit., s. 38-39.

⁸¹ Na temat adresatów dzieła, zob. Л. Довга, *Наука про покуту в українськихъ текстахъ XVII ст.*, [w:] Іннокентій Гізієл, *Вибрані твори у 3 томахъ*, т. 3, Кіїв-Львів 2012, s. 170.

Літургіаріон си естъ служебникъ, Киевъ 1629

Dzieło Gizela jest gatunkowo i funkcjonalnie spokrewnione z kijowskimi *Nomokanonami*⁸², w których zawarte są instrukcje dla spowiedników dotyczące przygotowania wiernych do sakramentu pokuty, słuchania spowiedzi, rodzaju grzechów oraz nakładania stosownej epitemii. W obu wypadkach mamy zatem do czynienia z pozycjami o charakterze normatywnym⁸³. Praktyki pokutnej dotyczyła także przypisywana Gizelowi *Nauka o sakramencie pokuty* (Kijów 1671)⁸⁴ oraz *Grzechy rozmaite* Joannicjusza Galatowskiego (Czernihów 1685)⁸⁵.

Podsumowując należy stwierdzić, że w XVI-XVII wieku w związku z wykorzystaniem druku wzrosła liczba nauk kierowanych do duchowieństwa⁸⁶, jednocześnie, co istotne, poszerzył się i pogłębił zakres podejmowanej w nich problematyki. Edycje dawnych i nowych prac dla kapłanów oraz odradzająca się praktyka synodalna zapewne wpływały dodatnio na zwiększenie ich dostępności, stanowiąc ważną część odnowy życia religijnego w metropolii kijowskiej.

Niestety wraz z przejściem metropolii kijowskiej przez patriarchat moskiewski w 1686 roku powoli kończy się czas rozwoju religijnej kultury. Powstawały jeszcze wartościowe prace Dymitra Tuptały⁸⁷, ciekawa dedykowana kapłanom praca *Dialogism duchowy* ojca Warlaama Golenkowskiego (Kijów 1714)⁸⁸. Jednocześnie wiele dzieł kijowskich autorów, a wśród nich traktat Gizela trafia na moskiewski indeks ksiąg zakazanych. Jak zauważyła Giovanna Brogi-Bercoff *Pokój z Bogiem człowiekowi* mimo patriarchalnego zakazu z 1690 roku był w obiegu przez kilkadziesiąt lat po powstaniu, a korzystał z niego, choć brzmi to paradoksalnie, metropolita riazański, a następnie przewodniczący Świętego Synodu, przedstawiciel szkoły kijowskiej w Moskwie, Stefan

⁸² Wydany w Kijowie w 1620 roku *Nomokanon* nie był edycją dzieł przypisywanych Janowi Scholastykowi i Focjuszowi, bowiem zawierał przede wszystkim kanony związane z praktyką pokutną. Poprzednikiem księgi był kodeks kanoniczny o charakterze pokutnym Jana Postnika (VI w.), któremu następnie przypisywano autorstwo wszelkich tekstów związanych z tym obszarem tematycznym, О. Лотоцький, *Українські джерела...*, s. 89, 92-93; А. Павлов, *Номоканон...*, s. 49; charakterystyka kijowskich drukowanych *Номокопнів* por. s. 55-59.

⁸³ Л. Довга, *Соціальна утопія Інокентія Гізеля*, [w:] *Україна XVII ст.: суспільство, філософія, культура*, ред. Л. Довга, Н. Яковенко, Київ 2005, s. 229.

⁸⁴ *Nauka* była zapewne adresowana do szerszego kręgu odbiorców, w przeciwieństwie do cerkiewnosłowiańskiego *Pokoju z Bogiem* napisana była „prostą mową”. Porównanie obu wydań por. Л. Довга, *Наука про...*, s. 167-193; tekst zabytku: [Гізел Інокентій], *Наука о Тайнь Ст Покаянія тоєсть о правдивой и Сакраментальной исповѣди. Придаєи сут к тому и Львкарства на єр҃ху и Выводы о пожитку частой исповѣди* (Київ 1671), [w:] Інокентій Гізел, op. cit., t. 1, kn. 1, Київ-Львів 2009, s. 477-542.

⁸⁵ Іоаникій Галятівський, *Грѣхи rozmaитїи, вкратцѣ написанные, до сповѣдника и до сповѣдаючагося належать, жебы до сповѣди готуючися книжку тую читаль и вѣдаль, якихъ маєть грѣговъ сповѣдатися и жебы сповѣдник(ъ), тую книжку читаючи вѣдаль, якихъ єго маєть на сповѣди слухати грѣговъ и од нихъ разрѣшити* (Чернігѣв 1685), [w:] *Ключ розуміння*, опрац. І. П. Черіга, Київ 1985.

⁸⁶ Księgi drukowane, zwłaszcza edycje kijowskie były bardzo drogie i docierały do parafii niemal jedynie w postaci darów, ale jednocześnie tłoczono zabytki stawały się cennym źródłem wersji rękopiśmiennych. Zależność ksiąg rękopiśmiennych od drukowanych na przełomie XVI/XVII w. omawia I. Isaievych, *Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine*, Edmonton-Toronto 2006, s. 233-234.

⁸⁷ Oprócz monumentalnych żywotów świętych Tuptało pozostawił także szereg pouczeń dla *ierejów*: *О прїуготовленїи Іереовъ къ Бжѣственному причащенїю, Второе прїуготовленїе. В началъ предъ причащенїємъ да предидуть трое сіе: Вѣра, Надежда, Любовь; Третїе прїуготовленїе* [Іереовъ къ Бжѣственному причащенїю], *Слово о пастырствѣ дѣловныхъ пастырей* [w:] *Сочиненїя Святого Дмитрія митрополита Ростовскаго*, t. 1: *Содержаща въ себѣ разныя небольшыя сего Святителя творенїя, съ присовокупленїемъ житїя єго и келейныхъ записокъ*, Київ 1824.

⁸⁸ Варлаам Голєнковскїй, *Дїалогїсм дѣловный си єст двоесловїє внемъ же бєсьдуєть любїтель со любовїю о ієрєсх добрыхъ и злыхъ и о Тайнь Євхарїстїи Стоїи и о плодахъ єя в ползу дѣловнымъ и мїрскимъ*, Київ 1714.

Jaworski⁸⁹. Śmierć tego wybitnego kaznodziei i autora pracy *Kamień wiary* w 1722 roku definitywnie zamyka epokę reform⁹⁰.

SUMMARY

Alicja Z. Nowak, Cracow

Synodal sources of teachings for priests in the Metropolitanate of Kiev till 17th century

Keywords: Synod, priest, bishop, teaching, Church, rule

In the 16th and 17th centuries teachings for priests in the Metropolitanate of Kiev became more accessible due to appearance of the first typographies. Teachings were reaching the recipients also in the form of a pastoral letter, the message to the clergy or as an admonishment. The last one was preached according to tradition, by metropolitan or bishop during the meetings of the Synod just after the solemn liturgy. Written teachings closer to the "synodal" in content were handed to the newly ordained priests prior to their departure to the designated parishes. Admonishments for the priests also came in the form of a sermon. They were separate words addressed to the representatives of the clergy or a short teachings presented as a part of a homily on Sunday or a holiday. Significant were also teachings about canonic authority, created by Orthodox hierarchs and often formulated or approved during the council works and collected in a set of principles, rules. Typically, they were similar in content to the teachings mentioned before. However, were characterized by greater brevity in the form of short recommendations disciplinary, legal and liturgical in character. In the 17th century, a rich source of the teachings for the priests was a theological treatises and guides gradually more present in the publishing offer. A special significance for the priests had nomocanons, collections of church laws. It is worth mentioning also a printed collection of sermons and other works of the Fathers of the Church., Synodal teachings and those presented to a newly priests after ordination were the primer for the clergy. It contained basic information about the life of a priest, determined the scope of his duties and were supported by the authority on the canonical sources.

This period of the cultural revival ends with the events of the last decades of the 17th century. Left-bank Ukraine becomes a part of the empire of tsars, and in 1686 the Kyiv Metropolitanate is reordered to Patriarch of Moscow. In years 1717-1720 the tsar issues a number of documents which impose restrictions on the printed Ukrainian language and Orthodox Slavonic books of local publishers, and then delegate typographies of Kyiv - Pechersk and Chernihov to work on reprints of books previously censored in Russia. A was also a beginning of new church life system that deprived the priests from dignity, demoralized, and was a display of denial of earlier reforms.

⁸⁹ Jaworski nie tylko posiadał tę księgę, ale i aktywnie z niej korzystał pozostawiając na marginesach zapisy dotyczące m. in. nieprawidłowości ślubu Piotra I i obrony własności cerkiewnej. Д. Броджі Беркофф, „*Мир з Богом чоловіку*” як система моральної філософії, [w:] Інокентій Гізель, op. cit., т. 3, s. 108-109.

⁹⁰ Ibidem, s. 131-132.